

■ واکاوی نقش و جایگاه کمپانی برادران تومانیانتس در وضعیت اقتصادی-تجاری ایران عصر قاجار

نصرالله پورمحمدی املشی | مسعود آدینه‌وند

چکیده

ایران دوره قاجار در نتیجه برخورد مستقیم با دنیای بیرونی و به خاطر داشتن موقعیت مناسب تجاری، گامی به نظام اقتصاد جهانی نزدیکتر و کشور به بازاری برای فروش کالاهای خارجی تبدیل شد. تغییر در مسیرها و طرف‌های تجاری ایران قرن نوزدهم، نقش و کارکرد تجار و صرافان، از جمله تومانیانتس را گسترش داد. کمپانی برادران ارمنی تومانیان از جمله نهادهای اقتصادی‌ای بود که با فعالیت در زمینه‌های مختلف حمل‌ونقل و تأسیس تجارتخانه، امور رفاهی و عمرانی، صنایع، بانکداری، و کشاورزی - به‌ویژه در نیمه شمالی کشور و با روسیه تزاری - در امور اقتصادی کشور فعالیت می‌کرد.

هدف: هدف این پژوهش تبیین عملکرد کمپانی برادران تومانیانتس در ساختار اقتصادی-تجاری ایران دوره قاجار و نقش آنان در وضعیت سرمایه‌داری کشور است.

روش و رویکرد: این پژوهش با رویکردی توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد آرشیوی تهیه شده است.

یافته‌ها و نتایج: کمپانی تومانیانتس فعالیت گسترده اقتصادی، توان مالی بالا و همینطور استقلال نسبی داشت؛ ولی برخی عوامل از قبیل بی‌ثباتی و ضعف سیاسی-اقتصادی، فقدان حمایت دولتی، تمایل نداشتن به سرمایه‌گذاری، سلطه رقبای خارجی، نگرش استعماری غرب، و فقدان سیاست‌گذاری روشن اقتصادی مانع از آن شد که این کمپانی نقش تأثیرگذاری در عرصه اقتصاد کشور و ورود به سرمایه‌داری داشته باشد؛ بنابراین در نهایت با اقدام‌های خود، بر وابستگی بیشتر به سرمایه و کالای خارجی افزود.

کلیدواژه‌ها

تومانیانتس (تومانیان - تومانیانس)، قاجار، صرافی و بانکداری، وابستگی اقتصادی، روسیه.

تحقیقات تاریخی

فصلنامه گنجینه اسناد: سال بیستم و هفتم، دفتر سوم، (پاییز ۱۳۹۶)، ۲۹-۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۷/۳۰ ■ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۹/۷

واکاوی نقش و جایگاه کمپانی برادران تومانیانتس در وضعیت اقتصادی- تجاری ایران عصر قاجار

نصرالله پورمحمدی املشی^۱ | مسعود آدینه‌وند^۲

مقدمه

عصر قاجار در تاریخ تحولات اقتصادی کشور، مقطع مهم و پرتحولی بود که در رقابت بین استعمارگران به‌ویژه روس و انگلیس، فراز و فرودهای متعددی را از سرگذراند. اقتصاد شهری این دوره نقش زیادی در برقراری و ارتباط ایران با جهان خارج داشت و در این راستا تجار، قدرتمندترین طبقه شهری محسوب می‌شدند که هم‌زمان در خرید و فروش، امور تجاری و صنعتی، بانکداری و زمین‌داری و ... مشارکت می‌کردند. از جمله گروه‌های قومی که در ایران -به‌ویژه از دوره صفوی به بعد- به کارهای بازرگانی و خرید و فروش اشتغال داشتند، آرامنه بودند و با رفت و آمد در قلمرو حکومت‌های مختلف باعث توسعه تجارت می‌شدند. از مهم‌ترین این افراد در دوره قاجار، تومانیان‌ها بودند که کار خود را ابتدا از تبریز -که از دوره ناصری به بعد از مهم‌ترین مراکز تجاری ایران بود و راه‌های زیادی به آنجا ختم می‌شد- آغاز کردند. از طرفی در آن دوره کالاهای خارجی زیادی به ایران وارد می‌شد و در این راستا واردات از روسیه بیشتر از دیگر کشورها بود (انتنر، ۱۳۶۹، ص ۱۱۰). کمپانی برادران تومانیانتس^۳ ارمنی، یکی از این نهادهای بورژوازی داخلی بود که به مدت تقریباً یک سده به امور تجاری، صرافی، زمین‌داری و کشاورزی -به‌ویژه در نیمه شمالی کشور و حوزه نفوذ روسیه تزاری (آذربایجان، گیلان و مازندران، خراسان، آستارا، سمنان، شاهرود، باکو و ...)- اشتغال داشت و توانایی مالی آن، سبب اعتبار داخلی اش شده بود. هدف این کمپانی در وهله اول کسب سود بود و این امر در استمرار وابستگی اقتصاد ایران به اقتصاد

۱. دانشیار تاریخ دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین

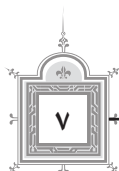
poor_Amlashi@yahoo.com

۲. دانشجوی دوره دکتری تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

قزوین (نویسنده مسئول)

masoud.adineh66@yahoo.com

۳. نام این کمپانی در متون و منابع مختلف به صورت تومانیانتس، تومانیان و طومانیان هم آمده است. اسم این کمپانی برگرفته از نام تومان می‌باشد که با کمک سه پسرش (هاروتون، بالاسان و ملکن سرکیسیان) کار تجارتخانه را رونق بخشید. بعد از وی به این سه برادر تاجر، تومانیانتس یا تومانیان‌ها اطلاق شد.

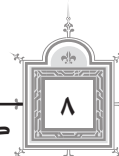

جهانی نقش زیادی داشت و به لحاظ سیاسی نیز کشور در دست استعمارگران ماند. این کمپانی تا سال‌های نخست جنگ جهانی اول از بزرگ‌ترین مؤسسه‌های تجاری-بانکی کشور محسوب می‌شد و در امور تجاری، کشاورزی و زمین‌داری نیز فعال بود و بعد از آن به تدریج رو به سقوط نهاد؛ لذا تومانیان‌ها که همچون دیگر تجار این دوره در اقتصاد داخلی و خارجی سهمیم بودند، فرصت مناسبی برای ایجاد تغییرهای بنیادین در ساختار جامعه داشتند؛ باین حال منفعت‌طلبی، بی‌اعتمادی به سرمایه‌گذاری داخلی در بلندمدت، فقدان بستر مناسب برای رشد سرمایه‌داری، رقابت سرسختانه هم‌تایان خارجی که از حمایت دولت‌های متبوع خود برخوردار بودند و دیگر موانع داخلی و خارجی این فرصت را از آنان گرفت و نتوانستند مانند تجار دیگر برای صنعتی کردن کشور اقدام زیادی انجام دهند. درباره اقتصاد، تجار و تجارت ایران در دوره قاجار، آثار متعددی تألیف شده است؛ از جمله هما ناطق در کتاب *بازرگانان* با تکیه بر اسناد امین‌الضرب رابطه او را با کمپانی رژی بررسی کرده است. سهیلا ترابی فارسانی در کتاب *تجار، مشروطیت و دولت مدرن* بیشتر به نقش سیاسی تجار و رابطه آنان با جنبش‌ها توجه کرده و اشاره‌هایی پراکنده به تومانیان داشته است. احمد اشرف و محمدرضا فشاهی نیز به ساختار اقتصادی کشور و نقش و جایگاه آن در سرمایه‌داری پرداخته‌اند؛ باین حال تاکنون، کمپانی برادران تومانیانتس - که حضور گسترده‌ای در حیات اقتصادی ایران عصر قاجار داشته است - در تحقیق مستقلی بررسی نشده است. پژوهش حاضر با اتکا بر منابع دوره قاجار و همچنین اسناد موجود در مراکزی مانند سازمان اسناد و کتابخانه ملی، مرکز اسناد کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و آرشیو اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه، ماهیت و نقش این کمپانی و جایگاه آنان را در وضعیت تجاری و سرمایه‌داری ایران دوره قاجار واکاوی می‌کند.

وضعیت اقتصادی و تأسیس تجارت‌خانه‌ها در عصر قاجار با تأکید بر کمپانی تومانیانتس

مناسبات ایران قاجاری با دولت‌های خارجی با برخورد نظامی آغاز شد. ابتدا، روابط ماهیت نظامی داشت و در این راستا روسیه تزاری بعد از دو مرحله پیروزی، با معاهده‌های گلستان و ترکمانچای به قلمرو ایران نفوذ یافت و با گنجاندن مواد تجاری در این عهدنامه‌ها، زمینه را برای تسلط اقتصادی خود فراهم کرد. خروج مواد خامی چون ابریشم و ورود کالا به ایران، تراز بازرگانی روسیه را تا اوایل قرن ۲۰م سه برابر افزایش داد (رزاقی، ۱۳۶۷، ص ۶). در ادامه، عصر امپریالیسم امتیازی پیش آمد^۱ و در کنار خارجیان، تعداد زیادی از گروه‌های داخلی نیز به فعالیت پرداختند؛ بنابراین تجارت خارجی جایگاه ویژه‌ای در اقتصاد کشور

۱. از مهم‌ترین تحقیقات در این زمینه اثر (تیموری، ابراهیم، ۱۳۳۲). عصر بر-خبری. تهران: اقبال. است که به خوبی نشان داده که سلطه نظامی و سیاسی بر ایران زمینه نفوذ اقتصادی را فراهم و سرمایه و کالای خارجی بر حیات اقتصادی کشور غلبه پیدا کرده است.

پیدا کرد. اصولاً میزان رونق و یا رکود اقتصاد هر مملکت در شکل‌گیری نهادهای تجاری و وابسته به امور بازرگانی نقش مؤثری دارد. ایجاد شرکت‌های تجاری و تجارت‌خانه‌ها نیز نتیجه رونق تجارت داخلی در ارتباط با تجارت خارجی است. این روند در عصر قاجار شدت گرفت چون اقتصاد دولتی هنوز شکل نگرفته و ارتباط با دولت‌های خارجی روبه‌ازدیاد بود. در این زمان باوجود سلطه فئودالیسم، زمینه گسترش یک بازار داخلی و ملی فراهم شد و با توسعه مناسبات بازاری و پولی در کشور بین مناطق مختلف پیوندهای اقتصادی برقرار شد و این روند نقش زیادی در پیوستن ایران به دایره نظام جهانی داشت (عیسوی، ۱۳۶۹، ص ۶۵). در نیمه دوم قرن ۱۹م روند ورود کالا و مصنوعات خارجی به کشور افزایش یافت و در شرایطی که دولت قاجار توانایی کنترل بر این جریان را نداشت، در داخل کشور عده زیادی از تجار خرده‌پا - که در واقع نقش واسطه داشتند - به تدریج به خرید و فروش این کالاها پرداختند و در کنار تجار خارجی مخصوصاً روس و انگلیس، تجارت را رونق دادند.

در دوره قاجار به دلیل فقدان تمرکز سیاسی، اقتصاد و تجارت بیشتر در اختیار بخش خصوصی بود و حکومت قاجار تا اواخر دوره‌اش در تشکیل سرمایه وارد نمی‌شد (باری‌یر، ۱۳۶۳، ص ۷)؛ چراکه ابزار و وسایل حمل و نقل و توانایی اداره آن را نداشت و سرمایه‌گذاری ابتدا به وسیله خارجی‌انجام می‌شد. از طرفی ایران بعد از امضای معاهده‌ها و واگذاری امتیازهایی به دولت‌های خارجی، مستقیم با آنها رابطه برقرار کرد و بخشی از مناسبات نظام جهانی را تشکیل داد. این روند به تجارت داخلی استقلال می‌داد و وقتی می‌دیدند که استعمارگران با انحصارطلبی برای حذف آنان تلاش می‌کنند، بدون توجه به تأیید از جانب حکومت به رقابت با آنها می‌پرداختند؛ ولی دولت با دادن امتیاز به بیگانگان برای تأمین هزینه‌های خود، باعث ضربه به تجار ایرانی می‌شد. به‌هر حال در ادامه رشد و رونق تجارت داخلی آن‌هم به وسیله عمال تجاری غرب بود که کمپانی‌های بزرگ و کوچکی در داخل به وجود آمدند. قابل ذکر است که گرچه بر اساس تفکر مارکسیستی از تاریخ ایران و نوع نگاه ایران‌شناسی روسی گفته شده است که در عصر قاجار قبل از مشروطه، حاکمیت سیاسی و مالکیت ارضی در وجود یک دولت متمرکز نمود یافته بود و مملکت در اختیار دولت قرار داشت؛^۱ ولی وجود نهادهایی چون کمپانی برادران تومانیانتس و جمشیدیان و ... ردی بر این نظریه و منطبق نبودن دقیق آن با تاریخ ایران است. نکته دیگر اینکه روشنفکران با ارائه طرح‌هایی به تجار از ایجاد کمپانی‌ها حمایت می‌کردند (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴، ص ۷۲)؛ بنابراین شکل‌گیری و فعالیت تجارت‌خانه‌ها از نتایج آنی رشد و رونق تجارت داخلی و خارجی بوده است و تجارت‌خانه برادران تومانیان نیز یکی از آنها به شمار می‌رفت.

۱. سرمایه‌داران خارجی از دوره ناصری به بعد سرمایه خود و اتباع خود را در امور صنعتی ایران به کار گرفتند و با تأسیس و مؤنژ کارخانه‌های متعدد و به‌خدمت‌گرفتن اتباع مختلف در ایران، زمینه را برای تحقق شرایط نیمه‌استعماری ایران فراهم کردند. (برای آگاهی از برخی از اقدام‌ها در این زمینه بنگرید به: اشرف، احمد. ۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجار*. تهران: زمینه. صص ۶۰-۶۹.

۲. برای اطلاعاتی کلی از این امر رگ به: ولی، عباس. ۱۳۸۰. *ایران پیش از سرمایه‌داری*. (حسن شمس‌آبادی، مترجم). تهران: مرکز.

کمپانی تومانیان‌ها (ارامنه ساکن تبریز) از جمله مهم‌ترین مؤسسه‌های تجاری-اقتصادی‌ای بود که از عهد ناصری تا جنگ جهانی اول به حیات خود ادامه داد و در امر واردات، صادرات و بانکداری فعالیت داشت. هسته این مؤسسه را باید در دکه کوچکی جستجو کرد که مردی بنام هاروتون تومانیان ارمنی در تاریخ ۱۲۵۷ق/۱۸۴۰م در شهر پروتق آن زمان، تبریز،^۱ افتتاح کرد (بیات، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۹۴). باید گفت ارامنه از دوران ماقبل قاجار در امور تجاری شرکت فعال داشتند^۲ و تومانیان‌ها نیز به‌نوعی میراث‌دار حرفه آنان بودند. تبریز کانون اقتصاد آذربایجان و بهترین مرکز تجاری ایران (جکسن، ۱۳۵۲، ص ۶۲)، انبار کالاهای روسیه و از بزرگ‌ترین شهرهای ایران به شمار می‌رفت. هاروتون تومانیان از اهالی قراچه‌داغ آذربایجان بود و با صدور و ورود کالاهایی چون آهن‌آلات و نعل اسب، میوه خشک، پنبه و ابریشم کم‌کم در تبریز شهرت یافت و کمی بعد چهار پسر او با همکاری یکدیگر تجارت‌خانه معروف به تومانیانتس را در این شهر تأسیس کردند (فاتح، ۱۳۰۹، ص ۳۱۹). بعد از آنکه آنان از تجارت با روسیه پولی به دست آوردند، به تدریج در شهرهای آذربایجان و شهرهای شمالی کشور شعب^۳ شرکت خود را گسترش دادند (تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران، ۱۳۳۸، ص ۴۷). وجود این شعب نشانه رونق کار و توانایی مالی آن بود؛ بنابراین در عصر امتیازات - زمانی که تجار داخلی متوجه خطر بیگانه شدند - به گشایش تجارت‌خانه‌هایی هر چند کوچک برای صدور و ورود کالاها اقدام کردند و با صدور مواد خام به خارج، در کنار تجار غیر ایرانی به ورود کالاهای خارجی به صورت مستقیم پرداختند. کمپانی تومانیانتس بعد از شکل‌گیری، به خرید و فروش کالا در بازارهای داخلی و کمی بعد در خارج از ایران و به‌ویژه در قلمرو روسیه مشغول شد.

کمپانی برادران تومانیانتس و امور صرافی و بانکداری

از مهم‌ترین مباحث اقتصاد سیاسی ایران معاصر مسئله بانک و بانکداری است که در نتیجه افزایش مبادلات تجاری و ازدیاد پول به آن توجه شد. بانک صرف‌نظر از کم‌وکیف تأسیس آن، موضوع قابل توجه صراف‌خانه‌های سنتی و محلی مستقل بود که با هدف کسب سود به این اقدام روی آوردند. ورود روزافزون کالاهای خارجی در نیمه دوم قرن ۱۹م و پرشدن بازارهای کشور باعث شد تا تجار خارجی هم، با اهداف سیاسی و اقتصادی و پس‌زدن تجار و صرافان داخلی به ایجاد مؤسسه‌های مالی اقدام کنند و سمبل آشکار این نهادها، بانک‌های استقرایی روس و شاهنشاهی انگلیس بود.^۴ در چنین شرایطی که دولت مرکزی توانایی مقاومت در برابر آنان را نداشت، این تجار بودند که با اقدامات تجاری و صرافی خود در برابر مؤسسه‌های خارجی مانع‌تراشی می‌کردند. قابل ذکر است که تجار و صرافان

۱. اوین که در آستانه مشروطیت از آنجا دیدن کرده است، می‌گوید: «تبریز ۲۵۰۰۰۰ نفر جمعیت دارد و انتهای خط کاروان‌هایی است که برای وارد کردن کالا مشغول‌اند و ۱۲۰۰ کارگاه قالی‌بافی در آن موجود است و ۱۰۰۰۰ کارگر آن در ۲۸ بخش شهر ساکن‌اند» (اوین، ۱۳۴۲، صص ۵۴ و ۷۰-۷۱).
۲. برای اطلاع از این موضوع می‌توانید رک به: بایوردیان، واهان. (۱۳۵۷). نقش ارامنه در تجارت بین‌المللی تا پایان سده هفدهم. (ادیک باغدارساریان، مترجم). تهران: بی‌نا.
۳. این کمپانی در بیشتر شهرهای شمالی ایران و همین‌طور در قلمرو روسیه چون مسکو، و باکو شعبه‌هایی زده بود.
۴. درباره این نهادها نوبین بانکی تحقیقات زیادی صورت گرفته است، از جمله: شاهدهی، مظفر. (۱۳۸۱). تاریخ بانک استقرایی روس در ایران. تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه؛ شاهدهی، مظفر. (۱۳۸۷). تاریخ بانک شاهنشاهی ایران. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی؛ دانشپور، عبدالحسین. (بی‌تا). بانک شاهنشاهی و امتیاز. بی‌جا: نامه مظفر.

دو قشر مجزا بودند (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴، صص ۵۵-۵۸)؛ با این حال برخی از تجار مانند تومانیان‌ها به علت توان مالی بالا در زمینه صرافی نیز فعالیت می‌کردند. تجارت‌خانه‌ها، به‌خصوص، در تبریز، مشهد، تهران و اصفهان نقش مهمی در کارهای صرافی داشتند؛ از جمله برادران تومانیان بعد از مدتی که مقداری پول از راه تجارت به دست آوردند، آن را در زمینه بانکداری به کار گرفتند. کمپانی تومانیانتس در کنار امر صادرات، واردات و کشاورزی در امر بانکداری نیز مشارکت می‌کرد و اولین تجارت‌خانه‌ای بود که به شکل مدرن و وسیع در ۱۳۰۹ق به امور صرافی پرداخت (بیات، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۹۴). گرچه عموماً گفته می‌شود اولین بانک‌های عصر قاجار را روس و انگلیس ساختند، اما در اواخر قرن ۱۹م عملیات بانکی کاملاً در دست صرافان وام‌دهنده محلی (به‌ویژه مؤسسه‌های ارمنی) قرار داشت که به تنظیم بروت، انتقال و مبادله پول و ارز از شهری به شهر دیگر مشغول بودند (باری‌یر، ۱۳۶۳، صص ۱۹-۲۰)؛ بنابراین مؤسسه‌هایی همچون کمپانی تومانیانتس در کنار خارجیان به فعالیت پرداختند.

در نیمه دوم قرن ۱۹م، تومانیان‌ها که با روسیه ارتباط داشتند، برات داخلی و خارجی خرید و فروش می‌نمودند و وجوهی به قرض می‌دادند. در واقع موفقیتی که در تجارت نصیب آن‌ها شده بود باعث ایجاد شعب مختلف شد و این تجارت‌خانه را واداشت که یک قسمت از کار خود را به عملیات صرافی تخصیص دهد؛ بنابراین مؤسسه تجاری تومانیانس در تلاشی چندگانه در کنار فعالیت‌های تجاری و حمل و نقل کالا، به امور صرافی نیز اشتغال داشت. یکی از شعبه‌های این کمپانی در بندرگز بود، که به صدور برات می‌پرداخت و بسیاری از بازاریان آنجا از اداره تومانیانس وام می‌گرفتند (استادوخ، ۵-۵۱-۱۳۲۸ق، ص ۹)؛ بنابراین یکی از کارکردهای اصلی این تجارت‌خانه، دادن وام و صدور برات بود.

قابل ذکر است که به علت نبود تمرکز اقتصادی و ضعف قدرت مرکزی در این عرصه، تجار نقش و تأثیر مهمی در وضعیت اقتصادی کشور داشتند. آن‌ها احترام زیادی داشتند و مردم از سپردن پول به آنان باکی نداشتند، به این خاطر بخش اعظم پول کشور در دست آنان بود (عیسوی، ۱۳۶۹، ص ۵۲). این امر بر ثروت و قدرت تجار می‌افزود و آنان مانند منابع مالی برای دولت به شمار می‌رفتند. همین قدرت باعث رقابت با بانک‌های خارجی می‌شد؛ هم در زمینه وام‌دادن و هم توزیع و انتقال ارز خارجی. به هنگام طرح تأسیس بانک ملی نیز قرار شد تا وقتی که قانون بانک موافق ترتیبات بانک‌های ملی متمدنه تنظیم شود، افراد وجه سهام خود را در پنج شعبه بگذارند، حجرة تومانیانتس (آدمیت، ۱۹۸۵، ج ۱، ص ۴۳۶)؛ در نتیجه فعالیت بانک‌های شاهنشاهی و استقراضی مدتی راکد شد. البته تومانیانس بیشتر با روسیه ارتباط داشت؛ بنابراین در مقایسه با بانک شاهنشاهی، رقابت چندانی با بانک استقراضی^۱

نکرد و مشی اقتصادی دو نهاد شبیه هم بود و اقدامات تومانیانتس جنبه سیاسی نداشت (تاریخچه سی ساله بانک...، ۱۳۳۸، ص ۴۹). در یک مورد صرافان تهران چون تومانیانس و ملک‌التجار با استفاده از نارضایتی مردم از بانک شاهنشاهی، سندیکایی تشکیل دادند تا کار بانک مانند انتشار پول و وام‌دادن را خنثی کنند (کاساکوفسکی، ۱۳۵۵، صص ۲۱۲-۲۱۳). این رقابت باینکه تلاشی برای کسب سود و منافع شخصی بود، راهی برای محدود کردن سرمایه خارجی نیز به شمار می‌رفت. تومانیان‌ها برای جلوگیری از حذف تجار و رقبا داخلی در مقابل خارجی‌ان تلاش می‌کردند:

«بانک شاهنشاهی و بانک [استقراضی] روس دادوستد را منحصر به خودشان و زرتشتی‌ها را تمام [بیچاره] کرده و گویا حالا نوبت تومانیانتس است که آن بیچاره هم به دست‌وپا افتد» (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۳۸۳۷).

این واکنش‌ها عاقبت تأثیر خود را گذاشت و صرافان داخلی را به حاشیه راند. تومانیانتس با دادن سود ۶٪ به صاحبان پول، مشتریان زیادی جذب کرد و با سپرده‌های مردم نزد خود، در قبال گرفتن اموال غیرمنقول به‌عنوان وثیقه، به مردم وام می‌داد و از این روش مانند سلاحی برای مقابله با نهادهای مالی خارجی استفاده و با آنان رقابت می‌کرد (محمدی، ۱۳۴۷، ص ۲۳۰)؛ این رقابت‌ها از یک منظر نوعی مقاومت در برابر خارجی‌ان به شمار می‌رفت.

با این حال با وجود تلاشی که مؤسسه تومانیانتس برای رتق وفتق امور پولی و ارزی انجام داد، نهایتاً به عللی چون فقدان امنیت، پشتیبانی نکردن دولت و نبود وسایل حمل‌ونقل مغلوب نمونه‌های خارجی شد و بر نظام پولی کنترل پیدا نکرد. با برپایی بانک، کاروبار برخی اصناف و به‌ویژه صرافان به کساد کشیده شد و فشار مالیاتی هم همچنان بر آنان وجود داشت (ناطق، ۱۳۷۳، ص ۳۰). از طرفی مؤسسه تومانیانتس زیرمجموعه بانک‌های خصوصی داخلی بود که با سرمایه خصوصی ایجاد شده بود و تشکیلات مفصل امروزی و سیستم اداری منظم و کارکنان تعلیم‌دیده در اختیار نداشت و فاقد شکل حقوقی معینی نیز بود. این موسسه ابتدا به امور بازرگانی پرداخت و به‌خاطر تماس با تجار و پول خارجی به امر صرافی نیز مشغول شد (محمدی، ۱۳۴۷، صص ۲۲۷-۲۲۹). پراکندگی و نبود تمرکز مالی و ارتباط نداشتن باهم، نبود مرکز تجاری واحد، نداشتن تجربه و تخصص در امر بانکداری، وجود رابطه عرف و عادت بر معادلات، نبود نظارت و کنترل دولتی از طرفی و فعالیت و نظم امور بانکی روس و انگلیس از طرف دیگر باعث ناکامی عملیات صرافی بانکداران ایرانی شد (محمدی، ۱۳۴۵، صص ۳۷-۳۸؛ دولت‌آبادی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۲۰۱). نبود مقررات و الزامات صدور چک و برات و اتکای این معامله‌ها بر اساس اعتبار و حسن

۱. دهرصورت با تأسیس بانک‌های خارجی در عصر قاجار، تجار و صرافان داخلی با روش‌های سنتی خود به رقابت با آنان پرداختند؛ چراکه آنان این نهادها را مزاحم کسب و کارشان می‌دیدند؛ بنابراین در جنگی نابرابر رودرروی هم ایستادند؛ با این حال تجارتخانه تومانیانتس از دشمنی و رقابت آشکار با بانک استقراضی روس خودداری کرد؛ چراکه رفت‌وآمد به روسیه پول زیادی نصیبش کرده بود و روس‌ها واسطه تجاری آن به شمار می‌رفتند (شاهدی، ۱۳۸۱، صص ۲۲۲-۲۲۳).
۲. البته این صراف‌خانه‌ها را به معنای واقعی نمی‌توان به‌عنوان مؤسسه بانکی، به شمار آورد؛ زیرا امور بانکداری تنها بخشی از کار آن‌ها بود و به‌طور هم‌زمان در کار تجارت، صنایع و معادن، و کشاورزی نیز سهیم بودند. تومانیان‌ها املاک فراوانی در ملازندان و تبریز خریداری کردند و بعد از ارتباط با تجار خارجی و اطلاع از ساختار نظام پولی و بانکی روسیه و غرب، به خرید و فروش ارز خارجی پرداختند و بدین ترتیب از امور بانکداری، کمی دورتر شدند (محمدی، ۱۳۴۷، صص ۲۲۸-۲۳۱).

شهرت صرافی‌ها نیز مانع از برقراری نظم در این زمینه می‌شد.

سرمایه و اعتبار شخص مؤسس بانک در رونق آن بسیار مؤثر بود و مردم بر اساس حسن شهرت مؤسس، با بانک معامله می‌کردند. کمپانی تومانیانتس به دولت وام می‌داد؛ به‌طورمثال در ۱۳۱۵ق؛ «اهالی نظام، حقوق سنه پیچی‌ئیل را از دولت طلب داشتند، به استظهار صدراعظم ... دو کرور تومان از کمپانی تومانیانتس قرض کرد» (سپهر، ۱۳۶۸ب، ص ۲۲۵). همچنین در سال ۱۳۱۷ق؛ که دولت قاجار می‌خواست از روسیه وام بگیرد، الکساندر تومانیان با عریضه‌ای، آمادگی خود را برای تهیه این پول به دولت اعلام کرد (هوویان، ۱۳۸۰، ص ۲۹۲). انگیزه آنان از این کار هرچه بود، شاید در آن زمان تلاشی برای جلوگیری از فروش کشور و دادن امتیاز به روسیه نیز بود. نامه‌ای از الکساندر تومانیانتس موجود است که وقتی شاه در ۱۳۱۸ق. می‌خواست از روسیه وام دریافت کند، او اعلام آمادگی و آن مبلغ را پرداخت کرد (معتضد، ۱۳۶۶، ص ۶۴۶)؛ بعلاوه بعد از مشروطه تا ۱۳۳۴ق نیز اداره مالیه قزوین برای پرداخت حقوق فوج گیلان، از کمپانی تومانیانتس وام می‌گرفت (ساکما، ۲۴۰/۴۸۴۳۰)؛ همچنین از آنان برای تأمین هزینه اردوی یفرم‌خان و سردار بهادر، پول گرفته شد (ساکما، ۲۴۰/۱۴۸۷۴)؛ بنابراین در مواقعی که توان مالی دولت کفاف هزینه‌ها را نمی‌داد، تومانیان‌ها همکاری می‌کردند؛ مثلاً اداره ژاندارمری برای تهیه مخارج خود، از آنان مبلغی گرفت (ساکما، ۲۹۳/۱۰۲۵). این سیاست نقش زیادی در شهرت و نفوذ آنان بازی کرد و از این طریق سود زیادی نصیبشان شد.

اقدامات تجارت‌خانه تومانیانتس در عرصه تجارت

گذشته از امور بانکداری و صرافی، شهرت تومانیان‌ها بیشتر به اشتغال آنان در امور بازرگانی برمی‌گشت و پایه‌پای دیگر تجار، در امر تجارت داخلی و خارجی درگیر بودند.

الف. تجارت داخلی

در عصر قاجار که حضور نمایندگان خارجی بعد از امضای قراردادهای عهد ناصری به بعد، پررنگ‌تر شد، زمینه برای رونق تجارت و افزایش تراز بازرگانی در ایران نیز فراهم گشت. این مسائل موجب گشایش درهای کشور به روی سرمایه‌ها و محصولات خارجی و شکل‌گیری شرایط نیمه‌مستعمره شد و وابستگی اقتصادی، مقدمه اسارت سیاسی کشور را نیز مهیا نمود (ایوانف، ۱۳۵۶، صص ۷-۸). در مفاد این قراردادها همواره بندهایی به امور اقتصادی مربوط می‌شد. با طرح مسئله «بازی بزرگ»، ایران به‌صورت منطقه حائلی بین استعمارگران درآمد و روسیه در بین بازرگانان شمال کشور نفوذ فراوانی پیدا کرد

(فوران، ۱۳۸۸، صص ۱۷۲ و ۱۷۷). بعد از پیشروی روس‌ها به مرزهای شمالی کشور، مبادله کالا بین روسیه و ایران توسعه یافت و این برتری جدای از توان نظامی روس‌ها، به دلیل وجود کمپانی‌ها و نمایندگان روسی و ایرانی بود که تومانیان‌ها یکی از آنان به شمار می‌رفتند و در ادامه تجارت داخلی به واردکردن مصنوعات خارجی پرداختند (رواسانی، ۱۳۸۸، صص ۸۵). روی آوردن تجار از جمله تومانیان‌ها به بانکداری، وام‌دادن، کشاورزی و زمین‌داری از دستاوردهای تجارت کالا بود. این شواهد نشان می‌دهد که تجارت ایران تماماً در دست اروپائیان نبود و با رسیدن کالاها به ایران تجار، به‌ویژه ارامنه، آن را توزیع می‌کردند (لمبتون، ۱۳۷۵، صص ۲۱۹). لذا برادران تومانیانس نیز سهم عمده‌ای در تراز بازرگانی داخلی داشتند و با وجود مشکلات فراوان، همچون خارجیان به خرید و فروش و حمل کالا در اکثر نقاط کشور مشغول بودند.

روسیه بعد از پیشروی به شرق دریای خزر، با اینکه بیشتر به آنجا توجه داشت، اما از جنوب هم غافل نبود. امتعه روسی را سوداگران خرده‌پای ارمنی بعد از فروش مواد خام به آن کشور، به ایران وارد می‌کردند (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴، صص ۱۵۵-۱۵۶). پارچه، قند، شکر و پنبه اقلام صادراتی روس‌ها به ایران بود که فروشندگان روس آن کالاها را در باکو به تجار ایرانی می‌دادند (انتشر، ۱۳۶۹، صص ۱۱۳-۱۱۴). تومانیان‌ها از جمله این تجار بودند که برای سهولت جابه‌جایی مصنوعات و مواد خام، تجارت‌خانه‌ها و کاروانسراهای زیادی تأسیس کردند؛ مثلاً در شاهرود (شریعت‌زاده، ۱۳۷۱، صص ۷۹). شاهرود با داشتن موقعیت سوق‌الجیشی، انبار محصولات مازندران و واردات روسی بود شرکت‌ها و تجار ارمنی کالاها را وارد آنجا می‌کردند و از آنجا به اطراف حمل می‌کردند (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۱، صص ۳۷۶؛ عبدالرؤف، ۱۳۶۹، صص ۲۸۱). تومانیانس‌ها همین‌طور در بندر انزلی^۱ نیز تجارت‌خانه تأسیس کردند و مظفرالدین‌شاه در هنگام سفر به فرنگ، از تجارت‌خانه آن‌ها در آنجا دیدن کرد (مظفرالدین قاجار، ۱۳۹۰، صص ۶۷). قبل از اینکه شاه به آنجا رود، هاروتون تومانیان با مستخدمین گمرک آنجا به‌طور سری ملاقات و درباره استقبال از شاه صحبت کرد (استادوخ، ۲۶-۵-۱۳۲۳ق، صص ۱۲). آن زمان تومانیان‌ها تبعه روس بودند و هاروتون نمایندگی آنان را در بندر جز (بندرگز) بر عهده داشت.

نکته دیگر اینکه تومانیانس‌ها کارهای عام‌المنفعه نیز انجام می‌دادند؛ مثلاً در انزلی محل گمرک قدیم را که مخروبه بود، خریدند و به وضع خوشی عمارت و آباد کردند (امین‌الدوله، ۱۳۵۴، صص ۸). این اقدام نیز تلاشی برای رونق تجارت بود. همچنین در کمیسیون که برای تعمیر پل علی‌آباد برپا شد، تومانیان‌ها پذیرفتند هزینه آن را تقبل نمایند (ساکما، ۲۹۳/۲۹۷۳). در آستانه جنگ جهانی اول نیز بخشی از کالاهای روسی از آستارا به اردبیل می‌آمد و سپس

۱. انزلی شهر تجارته بود و اغلب مال‌التجاره‌های روس و ایران، از همین بندر وارد و خارج می‌شد (عبدالرؤف، ۱۳۶۹، صص ۳۹۲).

با شتر به تبریز حمل می‌شد که از مهم‌ترین شرکت‌های حمل و نقل آنجا کمپانی برادران تومانیان بود (لیتن، ۱۳۶۷، ص ۲۳۹). خط آستارا-تبریز-بادکوبه جاده‌ای روسی بود و میزان صادرات به روسیه در ۱۸۸۱م، ۱۹۸۷۱۶ لیره و واردات ۵۲/۴۰۴ لیره بود (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۲، صص ۶۷۴ و ۶۹۱). تجارت آستارا که شهری بندری بود و گمرک خوبی هم داشت، عموماً در دست اتباع روسی اهل باکو بود (اوبن، ۱۳۶۲، ص ۱۴۹). این حوزه‌ها محل اصلی فعالیت تومانیان‌ها به شمار می‌رفت. قسمت اعظم تجارت اروپا با ایران در استانبول و تبریز متمرکز بود و تجار ارمنی تبریز با عمال خود در خارج رابطه برقرار می‌کردند. کمپانی‌های خارجی، کالاهای خارجی را به ارامنه [از جمله تومانیان‌ها] می‌فروختند و آن‌ها کالاها را توزیع می‌کردند و بدین وسیله با مسافرت‌های طولانی اجناس را به بازارهای داخلی وارد می‌کردند (عیسوی، ۱۳۶۹، صص ۱۵۰-۱۵۱). کمپانی تومانیانتس در حیات خود در کنار حمل قانونی، به صورت قاچاق نیز کالا وارد می‌کرد که با هدف کسب سود انجام می‌شد:

«در سال پیروزی مشروطیت، کشتی ساروخان ارمنی به انزلی رسید و در بین بارهای آن یک صندوق [آلات] ناریه^۱ متعلق به تومانیانتس ارمنی دیده شد و گرفتار آمد» (سپهر، ۱۳۶۸ الف، ص ۲۳۳).

قابل ذکر است که مسیر باکو-انزلی-رشت مهم‌ترین راه ورود کالاهای روسی و اروپایی به ایران بود که تجاری چون تقی‌اف و تومانیانتس آن‌ها را حمل می‌کردند (بهرامی، ۱۳۶۳، ص ۸۵)؛ بنابراین کمپانی تومانیانتس نقش مهمی در حمل کالا و مسافر-از جمله کارگرانی که برای کار در معادن نفت باکو به آنجا می‌رفتند- داشت. دولت روسیه بعد از ترمیم راه‌ها و بهبود حمل و نقل، خط دریایی باکو-انزلی و بابلسر را برقرار و برخی از کشتی‌هایش را در اختیار کمپانی‌های تجاری گذاشت (عیسوی، ۱۳۶۹، صص ۲۴۷-۲۵۰)؛ این امر در رقابت با بریتانیا و تلاش برای جذب تجار داخلی به عنوان واسطه بود. مؤثرترین وسیله مبارزه روسیه با انگلیس در ایران، تشویق تجار و راه‌سازی، توسعه کشتیرانی، بهبود وضع انزلی و تلگراف بود (کاظم‌زاده، ۱۳۵۴، ص ۳۱۸). در ادامه برادران تومانیان دو کشتی تجاری در خزر برای حمل مال‌التجاره‌شان بین ایران و روسیه به کار انداختند (اشرف، ۱۳۵۹، ص ۸۰). این موضوع که با رضایت دولت روسیه انجام شده بود، آنان را بیشتر به سوی این کشور متمایل می‌کرد.

نکته مهم دیگر اینکه امر تجارت بدون مشکل هم نبود؛ در عصر قاجار با ضعف و ناتوانی دولت، پدیده‌هایی چون دزدی و غارت امری عادی بود و در این زمینه تاجران و تجارخانه‌ها نیز هرازگاهی غارت می‌شدند. یکی از شعبه‌های کمپانی تومانیانتس در رشت^۲ قرار داشت و یک روز که سه هزار تومان نقره از آنجا به پیری بازار می‌فرستاد،

۱. ابزار و تجهیزات و وسایل مربوط به جنگ با سلاح‌های گرم به آلات ناریه شهرت داشته‌اند.
۲. رشت مرکز تجارت ابریشم ایران بود که چهل‌وهشت جایگاه پيله‌درست‌کنی متعلق به ایرانیان و ارامنه (از جمله تومانیانتس‌ها) در آن وجود داشت (اوبن، ۱۳۶۲، صص ۱۵۰-۱۵۱).

عده‌ای از دزدان، هارتیون تومانیان را گرفته و پولش را ربودند (فخرایی، ۱۳۵۲، ص ۱۳۳). مشکلاتی از این دست همواره فعالیت تومانیان‌ها را تهدید می‌کرد. در جریان حمل برنج^۱ به تهران به وسیله آنان، نیز مردم مازندران برای رهایی از انحصار دولتی از این کار ممانعت می‌کردند (ساکما، ۲۴۰/۱۰۷۸). همچنین تومانیان‌ها، ارمنی بودند و با تجار دیگر دینها، اختلافاتی نیز پیدا می‌کردند و تعصب اکثریت مسلمانان می‌توانست آثار منفی داشته باشد. در ۱۳۳۳ق/۱۲۸۳ش تجار مسلمان باکو در عرایضی به مظفرالدین‌شاه، از برخورد ارامنه با خود و بی‌توجهی روسیه به این موضوع گفتند و کمک خواستند. در این درگیری‌ها عده زیادی کشته شدند و ۸۰ خانه مسلمان و ۱۵۰ خانه ارمنی، در آتش سوخت (سپهر، ۱۳۶۸الف، صص ۲۹۹ و ۳۱۶-۳۱۷)؛ بنابراین موانع مذکور نیز کار تومانیان‌ها را با مشکل مواجه می‌کرد.

ب. تجارت خارجی

تومانیان‌ها در کنار تجارت داخلی، در عرصه خارجی نیز به‌ویژه با روسیه-فعالیت می‌کردند. از مهم‌ترین تفاوت‌های عصر قاجار با دوران قبل، گسترش مناسبات و شدت گرفتن میزان حضور تجار و نمایندگان خارجی بود. افزایش بی‌چون‌وچرای کنترل خارجی بر ایران این دوره، سبب شد کشور به حاشیه نظام اقتصاد جهانی کشیده شود (فوران، ۱۳۸۸، ص ۱۸۲)، موقعیتی که محصول شرایط نیمه‌استعماری ایران بود. در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی، روسیه طرف عمده تجاری ایران بود. تا اوایل قرن بیستم مبادلات دو کشور از ۶ میلیون روبل به ۸۷ میلیون روبل رسید (Issawi, 1983, P 234). در این شرایط هرچه روس‌ها بیشتر در ایران نفوذ و امتیازات بیشتری دریافت می‌کردند، راه برای توسعه عملیات اتباع آنان چون برادران تومانیانتس هموارتر می‌شد. گروهی از تجار روسیه برای صدور مواد خام و واردکردن کالاهای خود به ایران آمدند و سپس گروهی از آنان به سرمایه‌گذاری و فعالیت‌های صنعتی پرداختند که در این راستا بعد از الحاق شرق خزر به قلمرو تزار، عمده مبادلات روسیه با ایالات شمالی^۳ ایران به وسیله تجار و اقلیت ارامنه انجام می‌شد (اشرف، ۱۳۵۹، ص ۵۰). بزرگ‌ترین طرف تجاری تومانیان‌ها در خارج، روسیه تزاری بود که در رقابت با بریتانیا و فرانسه تلاش گسترده‌ای را هم برای به‌دست‌آوردن مواد خام و هم برای بازاری جهت فروش کالاهایش در ایران آغاز کرد و هم تجارت‌خانه‌های متعددی ساخت و در شهرهای مختلف تاجرباشی‌های زیادی را به خدمت گرفت. این کمپانی بیشترین ارتباط را با روسیه داشت و به همین خاطر در اینجا مناسبات اقتصادی خارجی ایران با روسیه مدنظر است. این امر تا حد زیادی به واسطه نزدیکی خزر به روسیه و سهولت حمل و نقل به

۱. کمپانی تومانیانتس علاوه بر صدور برنج نقش زیادی در خرید و انتقال این کالا از شمال به تهران داشت؛ در ۱۲۹۵ش میزان آن ده هزار خروار بود (ساکما، سند ۳۰/۴۰۷۸، بازیابی ۱۳/۱/۴۰۷۳).
۲. برای اطلاع از مهم‌ترین امتیازات روسیه از ایران رک به: تیموری، ابراهیم. (۱۳۳۲). عصر بی‌خبری. تهران: اقبال. صص ۲۴۰-۲۵۰.
۳. گرچه محل اصلی فعالیت تومانیان‌ها در شمال قرار داشت ولی به‌صورت پراکنده در نواحی پروونق جنوب که حوزه نفوذ انگلیس بود، نیز فعالیت می‌کردند. سایکس وقتی از رفسنجان می‌گذشته، اشاره کرده است: «سابق بر این قسمت مهم بنیة آنجا به هند صادر می‌شد، ولی از ۱۸۹۸م [۱۳۰۶ق] به بعد مثقال به‌مثقال آنرا با شتر از طریق شاهرود به روسیه می‌بردند و تجارت این کالا بدست تجارتخانه تومانیانتس روسی افتاده است» (سایکس، ۱۳۶۳، ص ۲۱۴).

آنجا بود که هزینه‌ها و مخاطره‌های کمتری از تجارت مستقیم با اروپا داشت.

در نیمه قرن ۱۹م ایران ۹۰۰ هزار روبل کالا به روسیه و روسیه ۵/۵ میلیون روبل کالا به ایران ارسال کرد؛ بنابراین ایران به بازاری برای فروش کالاهای روسی تبدیل شد و بیش از نیمی از واردات و صادرات کشور در اختیار آنان قرار گرفت (فوران، ۱۳۸۸، صص ۱۷۴-۱۷۸)؛ بنابراین پیشروی نظامی روسیه راه را برای نفوذ اقتصادی و سیاسی این کشور در ایران فراهم و تا آخر دوره قاجار آن را حفظ کرد. روسیه بعد از معاهده آخال و تأسیس راه آهن ماورای خزر (۱۸۸۷م/۱۲۹۹ق) و نفوذ در خراسان، در زمینه تجارت و ورود کالا به ایران یکه‌تاز شد و حجم صادرات آن کشور به ایران به ۲۱ میلیون روبل رسید (انتتر، ۱۳۶۹، صص ۵۳-۵۶). این سیاست که به «امپریالیسم روبل» شهرت دارد نفوذ روس را تثبیت کرد. در چنین بستری تجار داخلی در کنار هم‌تایان خارجی، به امور بازرگانی روی آوردند و ساختار زمین‌داری شرقی، دست آنان را باز کرده بود که رابط مناسبات بازرگانی بین شهر و روستا شوند و به صدور و ورود کالاهایی چون تریاک، پنبه، ابریشم، میوه و خشکبار پرداختند که بازار خوبی در خارج داشتند و از این منظر پول‌هنگفتی نصیب آنان شد (فشاهی، ۱۳۶۰، صص ۲۲۶-۲۲۹؛ عیسوی، ۱۳۶۹، صص ۱۰۷-۱۰۹). در چنین شرایطی تومانیان‌ها از فرصت استفاده کردند و با برقراری ارتباط با روسیه، نقش پررنگی در صدور مواد خام ایرانی به روسیه و ورود اجناس روسی به بازارهای داخلی داشتند؛ از جمله، سالانه مقادیر هنگفتی برنج به روسیه صادر می‌کردند (ساکما، ۲۹۰/۲۴۳۸).

مناسبات بازرگانی ایران و روسیه در قرن ۱۹م را می‌توان به چند مرحله تقسیم کرد: اول، بعد از ترکمانچای تا احداث خط آهن ماورای خزر؛ دوم، بعد از این تاریخ تا امضای تعرفه گمرکی روسیه و ایران که به واسطه مسیو نوز اجرا شد و بعد از آن تا آغاز جنگ جهانی اول. تعرفه گمرکی ۱۹۰۳م؛ و برداشتن عوارض راه‌دارخانه باعث رونق تجارت روس شد (عیسوی، ۱۳۶۹، صص ۱۱۱ و ۲۲۶-۲۳۰) و در نتیجه بهبود حمل و نقل، تومانیان‌ها به باکو رفتند. تجار روسی و ارمنی از راه رشت و خزر ۴۲۸۴۰۰۰ پوند پنبه قزوین، زنجان و طارم را به مسکو صادر کردند، برنج و تریاک نیز از دیگر کالاهای صادراتی آنان بود (عیسوی، ۱۳۶۹، صص ۳۵۴-۳۸۶). همچنین ابریشم خام، پایه اقتصاد و تجارت خارجی را تشکیل می‌داد و تجار ارمنی شمال ایران چون کمپانی تومانیان‌تس در انتقال و صدور آن نقش زیادی داشتند. نکته قابل ذکر دیگر بدبینی و دشمنی نیروهای داخلی، نسبت به روس‌ها و سرسپردگان آنان (چه دولتمردان و چه سایر اقشار) بود و این مخالفت‌ها در مقاطعی علنی می‌شد. تعصب مذهبی نیز علیه آن‌ها وجود داشت؛ چون تومانیان‌ها ارمنی بودند و در مقاطعی به اموال آنان حمله می‌شد. در ۱۹۱۲م سه هزار تومان مال تومانیان‌ها را که از رشت به

پیری بازار می‌رفت، مجاهدی مسلمان زد (روشن، ۱۳۵۲، صص ۸۳-۸۴). این زمان آنان تبعه روسیه بودند و بسیاری از مردم منطقه^۱ به آنان به چشم دشمن می‌نگریستند. مبارزه با امتعه خارجی از سوی نیروهای داخلی پیگیری می‌شد و آن را ابزاری برای مقابله با نفوذ بیگانه می‌دانستند (افشار، ۱۳۵۹، صص ۶۱-۶۴). بعد از اولتیماتوم روس به دولت ایران برای خروج مستر شوستر^۲ آمریکایی از ایران، به تصریح جورابچی (یکی از تجار آن دوره): «گرچه ترک امتعه روسی نموده‌ایم، اما از نمک تا آرد همه‌چیز را محتاج روسیه‌ایم» (جورابچی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۴). به دلیل مبارزه با کالای خارجی بازار کالای خارجی راکد شده بود و اتفاقاً در حوادثی چون واقعه تنباکو سلاح تحریم، نقش بازی کرد و کسانی چون تومانیان‌ها که این کالاها را وارد می‌کردند، متضرر شدند؛ بنابراین روسیه گرچه سعی در تسلط کامل سیاسی-اقتصادی داشت و در این راستا پول زیادی صرف کرد؛ ولی بدون رقیب نبود. رقابت انگلیس، آلمان و فرانسه با روسیه و همچنین جنگ روسیه با ژاپن و عثمانی ضمن عملیات تجاری روسیه وجود داشت و این امور، مشکلاتی را سر راه نفوذ روسیه ایجاد می‌کرد. در ۱۳۰۷ق؛ حدود ۷۰ درصد از واردات کالاهای خارجی به ایران، انگلیسی بود و میزان صادرات ایران به کشور انگلیس هم ۱۱ درصد بود (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۱، ص ۶۷۴)؛ لذا رقابت خارجیان، به‌نوعی عرصه را برای فعالیت تجار داخلی فراهم می‌کرد و مانع از انحصار در دست یک دولت خارجی می‌شد؛ گرچه روسیه و انگلیس نفوذ سیاسی و اقتصادی چشمگیری داشتند.

توجه برادران تومانیانتس به زمین‌داری

در زمان قاجار، زمین‌داری از جمله مشاغل پردرآمد بود که چون محدودیت خاصی در آن وجود نداشت، افراد به‌راحتی می‌توانستند به آن روی آورند؛ بنابراین به قول اوین: «ایرانیان عادتشان این است که به‌مجرد دستیابی به پول و ثروت، آنرا تبدیل به ملک می‌کنند» (اوین، ۱۳۶۲، ص ۳۲). این روند در ادامه غلبه سرمایه و کالای خارجی و فقدان زمینه داخلی برای سرمایه‌گذاری رخ داد و تجار بزرگ در کنار واردکردن مصنوعات خارجی، به پرورش محصولات کشاورزی پرداختند و قشر تاجر-زمین‌دار شکل گرفت. از طرفی علنی شدن ثروت در بسیاری از موارد مساوی با مصادره آن بود (سیف، ۱۳۷۳، ص ۲۹۱) و در واقع این عامل بسیار مهمی در روی آوردن تجار به زمین‌داری بود. با صدور فرمان فروش املاک خالصه در ۱۳۰۶ق/۱۸۹۰م شرکت تومانیانتس به خرید زمین‌هایی در قزوین گیلان و آذربایجان پرداخت (فشاهی، ۱۳۶۰، صص ۲۷۴-۲۷۵). با روی آوردن تجار ایرانی به ملک‌داری که راهی برای کسب سود بود؛ تومانیان‌ها نیز با توجه به نیاز بازارهای خارجی

۱. محل فعالیت تجار ارمنی ایران از جمله تومانیان‌ها، در قلمرو روسیه، قفقاز، باکو، حاجی طرخان و مسکو بود (اوین، ۱۳۶۲، ص ۲۱۲).

2. Shuster

به خرید و اجاره و کشت محصولات پرداختند. حاج سیاح به خوبی اشاره کرده است که:
«رقابت غریبی بین تجار و صاحب‌ثروتان برای بیرون آوردن زمین و مستغلات از
کف کارکنان و زارعین پیدا گردیده ... تجار هم این نعمت بی‌زحمت را در ملاکی
دیدند و [دارایی و ثروت] آنها که می‌بایست در راه تجارت مملکت و ترویج متاع
و مصنوعات وطن صرف شود، به زمینداری اختصاص یافت .... تجار با فریب‌دادن
مالکان دهات اطراف و دادن مال‌التجاره، دهاقین را مستأصل گردانیده و مالک املاک
می‌شدند» (حاج سیاح، ۱۳۵۶، صص ۴۷۱-۴۷۲).

زمین‌داری منع قانونی نداشت؛ بنابراین تجار هم‌زمان با تجارت به زمین‌داری نیز
می‌پرداختند. برادران تومانیانتس هم که بعد از امین‌الضرب بزرگ‌ترین تجار بودند، بخش
عمدهٔ ثروتشان ریشه در زمین‌هایشان داشت نه سرمایه‌شان (سیف، ۱۳۷۳، صص ۲۸۷-
۲۸۸). هدف واقعی تجار از زمینداری، افزایش ثروت و کسب سود در کوتاه‌مدت بود.
بی‌اعتمادی به اوضاع و تلاش برای سودکردن در کوتاه‌مدت نیز انگیزهٔ آنان را دوچندان
می‌کرد و بخش عمده‌ای از اراضی کشور به دست تجار افتاد. از طرفی با این کار دارایی آنان
چندان در انتظار دولت نبود و کمتر در معرض مصادره و مالیات قرار می‌گرفت. بزرگ‌امید
که ریاست ادارهٔ مالیات را بر عهده داشت تصریح کرده است:

«در سال‌های اول مالیات بوسیلهٔ تومانیان‌ها خوب وصول می‌شد. علت واگذاری آن
به کمپانی تومانیانتس، بنیهٔ مالی و خوشنامی بود. البته باید گفت این زمان دارایی آنان
در روسیه و باکو مصادره شده و اجارهٔ تریاک به صورت رسمی (در زمان الکساندر)،
کمپانی را موقتاً از ورشکستگی نجات داد» (بزرگ‌امید، ۱۳۶۳، صص ۲۶۸-۲۶۹).

تومانیان‌ها به دولتیان و حکام و سایر مردم وام می‌دادند و زمین‌های آنان را رهن
می‌کردند و یا به ضمانت می‌گرفتند. در صورتی که این افراد وام‌ها و قرض‌های خود را
پرداخت نمی‌کردند، املاکشان توسط مسئولین کمپانی مصادره می‌شد. در ادامهٔ این روند
که تحولی در زمین‌داری نیز بود، بسیاری از تجار ایرانی از جمله برادران تومانیان به صورت
ارباب زمیندار درآمدند و همین امر، پایه‌های نظام ارباب-رعیتی را مستحکم کرد. تومانیان‌ها
بعد از آنکه املاکی به دست آوردند، از دولت تقاضا کردند تا این دارایی‌ها ثبت قانونی
شود (ساکما، ۱۳۹۹/۲۴۰). همچنین تفاوت این بورژوازی ملاک با اشرافیت زمین‌دار،
این بود که تجار مستقیماً با امپریالیسم ارتباط داشتند (فشاهی، ۱۳۶۰، صص ۲۶۹-۲۷۰)،
بدین معنا که مثلاً بعد از بیماری کرم ابریشم به تولید پنبه، تریاک، میوه و خشکبار، برنج و
زیتون برای صادرات پرداختند (تاریخچهٔ سی سالهٔ بانک ...، ۱۳۳۸، صص ۴۷-۵۱؛ لمبتون،
۱۳۷۵، صص ۸۱-۸۲). تومانیان‌ها نیز که از جمله این تجار زمیندار بودند، بخش عمدهٔ مواد

صادراتی را در املاکشان در آذربایجان کشت نموده (سیف، ۱۳۷۳، ص ۲۸۸) و به صورت مستقیم صادر می‌کردند و برای این کار به استخدام دهقانان و زارعین پرداختند. نکته دیگر دربارهٔ تجار عصر قاجار، مشارکت آنان در امور صنعتی و ایجاد کارخانجات بود؛ کسانی چون امین‌الضرب و جمشیدیان^۱ اولین نمونه‌های کارخانجات را وارد کشور کردند.^۲

ایران دارای معدن‌های زیادی بود و در این دوره علاوه بر امتیاز بهره‌برداری از معدن‌ها، که به خارجیان داده می‌شد، برخی از متمولین داخلی نیز به کار معدن مبادرت می‌کردند؛ در ۱۸۸۸م معدن فیروزه نیشابور به چهار ایرانی داده شد (عیسوی، ۱۳۶۹، ص ۳۷)؛ با این حال تومانیان‌ها وارد حوزه صنایع نشدند و یک علت این امر بی‌اعتمادی آنان به آینده و نداشتن ضمانت برای فعالیت در این زمینه بود. در نیمه دوم سلطنت قاجار، کارخانه‌های متعددی در کشور ایجاد شدند (اشرف، ۱۳۵۹، صص ۸۲-۸۶؛ رزاقی، ۱۳۶۷، صص ۱۶-۱۹)؛ ولی نهایتاً در این زمینه از نمونه‌های خارجی شکست خوردند و بورژوازی صنعتی شکل نگرفت. در واقع ایران صادرکننده مواد خام بود و این مانع بزرگی بر سر راه صنعت به شمار می‌رفت. از طرفی به دلیل علاقه شدید به رابطه پول-کالا-پول و تمایل به سود کوتاه‌مدت، سرمایه‌گذاری در امور صنعتی به ندرت اتفاق می‌افتاد و برادران تومانیان در این زمینه برخلاف بانکداری و تجارت، چندان فعالیتی نداشتند.

تأثیر اقدام‌های کمپانی برادران تومانیان‌تس در اوضاع سرمایه‌داری ایران عصر قاجار

اقتصاد ایران در نیمه دوم قرن سیزدهم قمری، در نتیجه هجوم و رقابت استعمارگران و مواردی چون رشد سرمایه‌داری آنان و نیاز شدید به مواد خام جهت تولید کالا، یافتن بازاری برای فروش کالای خود و ... مورد توجه ویژه خارجیان قرار گرفت؛ این در حالی بود که در ایران مناسبات و ساختار اقتصادی همچنان سنتی باقی مانده بود و در کشور ابزار عمده تولید کالا وجود نداشت؛ بنابراین با وجود تلاش کمپانی‌های ایرانی و رقابتشان با هم‌نوعان خارجی، نبض اقتصادی کشور در عهد قاجار همچنان در دست تجار خارجی بود و کالاهای ایرانی نیز به مرحله تولید انبوه نرسید که با صدور آن به رقابت با کالاهای خارجی بپردازد. تاجران و صرافان داخلی به دلیل نداشتن ابزار قانونی و حمایت‌نشدگان مهم و رسمی از سوی حکومت - نتوانستند در برابر رقبای قدرتمند خارجی از منافع خود دفاع کنند و دچار انفعال شدند (شاهدی، ۱۳۹۰، صص ۱۳۲-۱۳۹) در مقابل، مؤسسه‌های خارجی به صورت روشمندتر و منظم‌تر به ارائه خدمات بانکی می‌پرداختند؛ بنابراین طبیعی بود که در نتیجه مخالفت هم‌تایان خارجی و رقابت سخت صرافان ایرانی با آنان

۱. جمشیدیان از جمله زرتشتیان مطرح زمان بود که در حیات سیاسی-اقتصادی ایران قرن نوزدهم و بیستم میلادی نقش پررنگی ایفا کرد. (برای اطلاعاتی مختصر از او رک به: تشکری بافقی، علی‌اکبر. ۱۳۸۹). «نهاد صرافانی و کاربرد تجارخانه جمشیدیان در دوره قاجار». تاریخ ایران. ش ۵، بهار ۱۳۸۹، صص ۲-۲۳.
۲. برای اطلاع از گوشه‌ای از این اقدامات رک به: معتضد خسرو. (۱۳۶۶). حاج امین‌الضرب: تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری در ایران. تهران: جاززاده.

و مشکلات مختصری که گهگاه با آن روبه‌رو می‌شدند (محبوبی اردکانی، ۲۵۳۷، ج ۲، ص ۸۹)، در نهایت، صرافان ایرانی مغلوب رقبای خارجی شدند و بورژوازی نوپای ایرانی نتوانست در برابر آنان دوام بیاورد. بعد از ورود گستردهٔ خارجی‌ان و گشایش ایران به روی آنان، ارمانه به ابتکار خود به ایجاد نفوذ روسیه کمک و سود زیادی کسب کردند؛ از جمله برادران تومانیان که در اکثر بازارهای شمال ایران بزرگ‌ترین صادرکنندهٔ کالاهای ایرانی به روسیه بودند (اوبن، ۱۳۶۲، ص ۳۰۸) و این امر سبب تمرکز پول در دست آنان می‌شد.

این زمان گرچه تلاش‌های زیادی برای صنعتی کردن کشور و انباشت سرمایه صورت گرفت؛ ولی ساختار سیاسی-اقتصادی و تولیدی ایران عصر قاجار توانایی رقابت و ایستادگی در برابر اقتصاد جهانی را نداشت. بعد از توجه روس به شرق دریای خزر، اقتصاد خراسان نیز به دست آنان افتاد و در نتیجهٔ تأسیس نمایندگی‌های بازرگانی و بهبود راه‌ها، از استرآباد تا مشهد پر از کالای روسی بود (کرزن، ۱۳۷۳، ج ۱، صص ۲۸۰-۲۸۵) و تومانیان‌ها در این روند نقش زیادی داشتند؛ آن‌ها با صادر کردن مواد خام به خارج، از سرمایه‌گذاری در صنایع و تبدیل این مواد اولیه به کالای تولیدی دور ماندند. گرچه تجار و پولداران بزرگی چون امین‌الضرب و تومانیان‌ها به همکاری و رقابت با هم‌تایان خارجی می‌پرداختند؛ ولی فعالیت آنان برخلاف کشورهای غربی به دلیل فراهم نبودن بسترهای داخلی^۱ و اشکال تراشی رقبای بیگانه برای گذر به مرحلهٔ سرمایه‌داری و صنعتی کردن کشور، به توسعهٔ صنعت و پیشرفت کشور منتهی نشد و اقدامات یک‌صدسالهٔ آنان تنها ایران را به‌عنوان یکی از دولت‌های پیرامونی به دایرهٔ نظام اقتصاد جهانی نزدیک‌تر کرد؛ به عبارت دیگر زمینه را برای بسط فعالیت شرکت‌های چندملیتی - که ریشهٔ تاریخی آن‌ها به اولین روزهای نظام سرمایه‌داری جهانی برمی‌گردد و امپریالیسم بدون آن‌ها وجود نداشت- (سوئیزی و دیگران، ۱۳۵۷، ص ۸۵) فراهم نمود.

تجار داخلی چون تومانیان‌ها با اینکه ثروت فراوانی هم در اختیار داشتند و در کوتاه‌مدت مانع از سلطهٔ انحصاری تجار فرنگی بر بازارهای داخلی شدند و به گزارش سیاحی روسی: «این سد بزرگی برای تجارت روس بود که تمام تجارت ایران به دست ارمانه افتاده است» (گزارش ایران ...، ۱۳۶۳، ص ۱۸)؛ ولی با وجود این تحرکات، ایران در گذر از مرحلهٔ اقتصاد سنتی یاری نداد. همین‌طور، عملیات آنان سرمایهٔ تجاری و بهره‌بر این کمپانی را - که در نتیجهٔ رباخواری داخلی و تجارت با روسیه به دست آمده بود- به صورت، پول و اوراق قرضه انباشته کرد و نگذاشت راه سرمایه‌داری ملی هموار شود و از طرفی، تحرکی در ساخت نظام ارباب-رعیتی - که یکی از پایه‌های استثمار داخلی بود و بیشتر روستائیان و پیشه‌وران را قربانی کرد- ایجاد نکرد. همچنین اربابان زمین‌داری که به پول نیاز داشتند،

۱. از جمله موانع داخلی سر راه صنعتی شدن ایران، ناامنی و فقدان نظارت پویا در کشور، نبود حمایت دولتی و تعرفه‌های حکومتی، استبداد داخلی و بی‌سیاستی و تسلیم در برابر خارجی‌ان، کمبود راه‌ها و وسایل حمل‌ونقل آسان، بسته‌بودن جوامع و نداشتن ارتباط با دنیای خارج، غلبهٔ ساختار زندگی روستایی و عشایری، قدرت بالای سران ایلات و حکام محلی، نبود معیارهای مبادله و اسکناس‌های مختلف، نبود اوزان و مقادیر واحد و ... بود. (برای اطلاع از این موانع داخلی بر سر راه توسعهٔ اقتصاد و صنعت رک به: اشرف، احمد، ۱۳۵۹).
موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دورهٔ قاجار. تهران: زمینه. صص ۸۹-۱۱۶؛
فشاهی، محمدرضا. ۱۳۶۰. تکوین سرمایه‌داری در ایران. تهران: گوتنبرگ. صص ۲۳۱-۲۵۸.

املاک خود را به تجار می‌فروختند (سوداگر، ۱۳۵۹، صص ۲۰۹-۲۱۰). این بود که تمرکز پول در دست آنان باقی ماند؛ بنابراین به‌نوبه خود نقش زیادی در وابسته‌کردن تجار خرده‌پا به خود و مهم‌تر از آن در وابستگی سیاسی-اقتصادی ایران به استعمارگران خارجی و ضعف بازار داخلی داشتند و هدف اصلی آنان کسب سود بود. اهمیت این موضوع برای این طبقه چنان زیاد بود که در تحولاتی چون مشروطه، دغدغه آنان پیروزی جنبش نبود و کسب‌وکار برایشان اهمیت بیشتری نسبت به سیاسی شدن داشت (قیصری، ۱۳۸۹، صص ۳۰۹)؛ بنابراین با تمام حضور و نقشی که بقیه تجار به‌واسطه اقامت در خارج و آشنایی با افکار و ساختار نوین در مشروطه داشتند، مدرکی که نشان دهد شرکت تومانیان در این حادثه بزرگ نقش داشته در دست نیست و این شاید بهترین گواه سیاسی نبودن این کمپانی باشد؛ بنابراین در بهترین حالت یک طبقه بورژوازی جدید و اقتصاد وابسته‌تر در ایران شکل گرفت و ضعف و ناکامی سرمایه‌داری ملی، همچون روندی داخلی ادامه یافت.

از جمله نتایج عملکرد کمپانی‌ها، سیاسی و اجتماعی شدن طبقه تجار بود که بعداً در جریان جنبش‌هایی مانند رژی و مشروطیت و ... نقش آفرینی کردند (حاضری و رهبری، ۱۳۸۵، صص ۸۲-۸۶) و تجار داخلی از فرصت‌ها و دارایی‌های خود برای ترقی کشور و گذر از مرحله فئودالیسم ایرانی^۱ به مرحله سرمایه‌داری و رونق صنعتی استفاده کردند. صدور مواد خام از مهم‌ترین خصایص اقتصاد سنتی بود که به عبارتی غارت سرمایه ملی به شمار می‌رفت و تومانیان‌ها هم که از بزرگ‌ترین صادرکنندگان مواد خام بودند، نقش زیادی در خروج آن از کشور داشتند و در عوض مصنوعات خارجی وارد می‌کردند که رقیبی برای تولیدات داخلی به شمار می‌رفت و از این منظر به قول حاج‌سیاح: «این تجارت به‌این ترتیب در اندک زمانی صنایع ایران را نابود و اهل ایران را پریشان و گرسنه خواهد کرد» (حاج‌سیاح، ۱۳۵۶، صص ۲۱۰). از مهم‌ترین کارکردهای کمپانی‌های تجاری توانایی مالی بود. بعد از وام‌هایی که ناصرالدین‌شاه از خارجی‌ها گرفت، روزبه‌روز بر دامنه این بدهی‌ها افزوده می‌شد و در اواخر دوره قاجار، علاوه بر روس و بریتانیا، دولت مبلغ زیادی به شرکت‌های تجاری بدهکار بود؛ از جمله به کمپانی برادران تومانیان‌تس (جمالزاده، ۱۳۸۴، صص ۱۵۵)؛ لذا دولت در یک مقطع بدهکار تجار شد.

۱. گرچه در اینکه آیا عنوان فئودالیسم ایرانی اصطلاح دقیقی است یا خیر، اختلاف‌نظر وجود دارد و صرف‌نظر از داوری در این باره که خود نیازمند اثری مستقل است، منظور نویسنده از به‌کارگیری این اصطلاح، تفاوت‌گذشتن بین اقتصاد سنتی و پیشامدرن ایران با نوسازی اقتصاد است که مشخصاً با استقرار رژیم پهلوی آغاز شد و همچنان ادامه دارد.

کمپانی تجاری تومانیانتس و جنگ جهانی اول

وقوع جنگ جهانی اول در ایران، با وجود اعلان بی طرفی دولت در برابر مهاجمان (ساکما، ۲۹۳/۶۱۳۸)، آثار و تبعات زیادی در پی داشت و با شروع آن، دوره جدیدی از حیات کمپانی تومانیانتس هم آغاز شد و در واقع روند سقوط آنان را تسریع بخشید؛ چونکه آنان که تا این زمان با پذیرفتن تابعیت روسیه، هویت روسی یافته بودند، تحت تأثیر تحولات انقلابی آنجا قرار گرفتند. با بروز جنگ میزان رشد صنایع و حجم بازرگانی کم شد و دولت برای تأمین مخارج خود دائماً بر تجار فشار می آورد و جریان سریع تحولات و تمرکز جنگ در ایران، دستاورد تجار را ویران کرد؛ بنابراین، طبقه بورژوازی نوپای ایران که در صدد سرمایه گذاری در صنایع بود، ساقط شد (عیسوی، ۱۳۶۹، ص ۷۱). بعد از انقلاب بلشویکی ۱۹۱۷م. روسیه، مشاور الممالک وزیر مالیه در ۱۲ خرداد ۱۲۹۷ قرارداد شیلات روس ها را لغو و با ضمانت تجارت خانه تومانیانتس به گریگور پطروویچ واگذار کرد (تیموری، ۱۳۳۲، ص ۳۰۵). این امر حاکی از اعتبار برادران تومانیان بود؛ گرچه کمی بعد بلشویک ها کالاهای تومانیان ها را ضبط کردند و این باعث ورشکستگی آنان شد و آن ها در ۱۹۱۹م^۱ تجارت خانه خود را فروختند (هوویان، ۱۳۸۰، صص ۲۹۳-۲۹۴). در جریان کمبود و قحطی بعد از جنگ - که دولت وقت ایران توانایی حل بحران را نداشت - برخی افراد متنفذ و توانمند از بار مشکلات کاستند؛ از جمله، الکساندر تومانیان که ۲۰ اتاق در بازار تهران اجاره کرده بود تا چند نفر از گدایان را اسکان دهد و غذایشان را تهیه کند (مجد، ۱۳۸۷، ص ۴۰). ناآرامی های بعد از جنگ سبب شد این تجارت خانه کمتر از سابق در امر تجارت وارد شود؛ گرچه بخش عمده گندم خراسان به آنان فروخته می شد (ساکما، ۲۴۰/۷۶۲۰) اما به جای صادر کردن، بیشتر به مصرف داخلی می رسید. از طرفی نظر به اینکه بخشی از فعالیت تومانیان ها در روسیه متمرکز بود، تجارت و مناسبات بازرگانی آنان با وقوع انقلاب روسیه و تحولات داخلی آنجا، متوقف شد. بنابراین میزان عملیات تجارت خانه فوق روزبه روز کاهش یافته و به گزارش احتشام السلطنه:

«تومانیانتس تاجر و صراف زاده معروف ارمنی در طول چهل سال اول قرن ۱۴ ق
طرف حساب و حوالات داخلی دولت بود و کارش به ورشکستگی کشید و
مدت چهل و چند سال پرونده او وسیله سوءاستفاده متصدیان مربوط و دارایی اش
چند صد برابر بدهی هایش در اداره ورشکستگی معطل مانده بود» (احتشام السلطنه،
۱۳۶۳، ص ۲۱۹).

تا این زمان تومانیان ها پول زیادی جمع کرده بودند و بخش زیادی از ثروتشان، در واقع پول هایی بود که مردم به آنان سپرده بودند. بعد از انقلاب بلشویکی ۱۹۱۷م. روسیه اموال

۱. در جریان امضای قرارداد ۱۹۱۹م و وثوق الدوله متهم شد که از انگلیس دوست هزار تومان رشوه گرفته است. خود او گفته بود برای خرید اسلحه و مهمات بوده است. وقتی تجارتخانه تومانیانتس در آستانه ورشکستگی قرار گرفت، وثوق با توجه به سابقه دوستی با این تاجر، جهت ممانعت از ورشکستگی آن ها برخی از املاکشان را که بدهکاران به عنوان وثیقه گرفته بودند با همین مبلغ خریداری کرد (اسناد محرمانه وزارت خارجه انگلیس، ج ۴). (۱۳۷۷). (جواد شیخ الاسلامی، مترجم). تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار، صص ۶۷-۶۸.

آنان را ضبط کرد و کارشان در ایران نیز دچار وقفه شد و سپرده‌گذاران همگی پول‌های خود را بیرون کشیدند (فاتح، ۱۳۰۹، صص ۳۲۰-۳۲۱)؛ بنابراین از زمان شکل‌گیری این نهاد اقتصادی تا وقوع جنگ جهانی اول، گرچه یک دوره تقریباً یک قرن، شاهد فعالیت و شکوفایی تجارت‌خانه و صراف‌خانه تومانیانتس هستیم با وجود این به یک‌باره با بحران مواجه و دارایی شعبه روس آن مصادره شد و در ایران هم مردم طلبکار، سپرده‌های خود را می‌خواستند؛ بنابراین در آستانه تأسیس رژیم پهلوی حکم توقیف آن تجارت‌خانه صادر شد (تاریخچه سی ساله بانک...، ۱۳۳۸، ص ۵۰). به‌علاوه تبعات منفی جنگ جهانی اول، فرصت‌طلبی رقبای آن از جمله انگلیس و تغییر و تحول سیاسی در کشور ایران و روسیه هم نقش مهمی در سقوط این کمپانی ایفا کرد.

تحولات سیاسی-اقتصادی بعد از انقلاب اکبر تجارت‌خانه فوق را با بحران مواجه کرد؛ هم سرمایه‌گذاری‌های نقدی و غیرنقدی آن در شهرهای روسیه به دست دولت شوروی ضبط شد و هم وام‌هایش در دست بدهکاران باقی ماند و به همین دلیل دچار ورشکستگی شد و بعد از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹، برادران تومانیانتس با نامه‌ای از رضاخان سردار سپه تقاضای کمک کردند (شاهدی، ۱۳۸۱، صص ۲۲۳-۲۲۵). آنان در این نامه بحران‌ها و مشکلات مالی-اقتصادی خود طی جنگ جهانی، ایران‌دوستی و خدمات ارزنده در عرصه تجارت داخلی و خارجی را به رضاخان سردار سپه گوشزد و از او تقاضا کردند تا نگذارد حق آنان تضییع و اموالشان غارت شود. در این زمان بسیاری از طلبکاران کمپانی مذکور، اموال خود را طلب کردند (کمام، ۴/۳۰/۱۶/۸۷؛ کمام، ۴/۳۰/۱۶/۶۴؛ کمام، ۴/۳۰/۴۳/۹۴). به‌موجب سندی در ۲۴ مرداد ۱۳۰۲ تجارت‌خانه تومانیانتس تمام املاک منقول و غیرمنقول خود را در داخل کشور به رهن دولت درآورد (ساکما، ۲۴۰/۲۳۴۲۱)، تا بدینوسیله از مصادره آنها ممانعت کند. باین حال کمپانی برادران تومانیانتس بعد از آن دیگر هیچ‌وقت قد علم نکرد و این مؤسسه مالی-تجاری نتوانست از کام ورشکستگی رها شود و پرونده این کمپانی بسته شد.

نتیجه‌گیری

در مناسبات اقتصادی ایران قرن نوزدهم میلادی، کمپانی‌های تجاری نقش پررنگی در توسعه مناسبات اقتصادی داخلی و روابط عصر قاجار با دیگر کشورها داشتند که از مهم‌ترین این نهادها می‌توان به کمپانی برادران تومانیانتس از ارامنه تبریز اشاره کرد که در اکثر شهرهای مهم ایران و جنوب روسیه نمایندگی برپا کردند. این مؤسسه مالی-تجاری که از طریق خرید و فروش کالا، و ورود و صدور مواد خام سود کلانی به دست آورده بود، از فرصتی

که داشت برای سرمایه‌گذاری صنعتی داخلی و خارجی بهره نبرد و بیشتر به امور صرافی و بانکداری و وام‌دهی پرداخت و شعبه‌های آن در شهرهای روسیه نیز بیشتر به دنبال کسب سود و نقدکردن اجناس در کوتاه‌مدت بود. از طرفی وجود موانع داخلی و خارجی از جمله رشد نکردن صنعت و سرمایه‌داری، و فقدان سیاست‌گذاری مشخص و واحد اقتصادی باعث شد تا تومانیان‌ها دارایی و پول خود را به امور کشاورزی و زمین‌داری اختصاص دهند و از این طریق به تهیه و تولید مواد مورد نیاز و پرفروش بازارهای خارجی، به‌خصوص روسیه بپردازند. این روند به وابستگی رعایای داخلی به آنان انجامید و بدین وسیله بخشی از ساختار زمین‌داری ارباب-رعیتی در کشور شکل گرفت. وجود مناسبات فئودالی در مملکت سبب شد بورژوازی نوپا به امور غیرصنعتی روی بیاورد و تومانیان‌ها نتوانستند واحد مستقل اقتصادی تشکیل دهند؛ بنابراین تنها دستاوردهای گسترش تجارت با دنیای خارج بود و در این زمینه نیز در رقابت نابرابر با همتایان خارجی به حاشیه رانده شدند. حتی، آنان برای سهولت کار و دورزدن محدودیت‌های دولتی و گمرکی در یک دوره تابعیت دولت روس را نیز پذیرفتند و با ایجاد تجارت‌خانه‌ها و کاروانسراها در شهرهای مختلف ایران و روسیه به صورت مستقیم و بدون واسطه به صدور و ورود کالا اقدام کردند. بدین وسیله، یک فرصت طلایی برای صنعتی کردن کشور و برقراری مناسبات سرمایه‌داری ملی را از دست دادند و خواه‌ناخواه زمینه نفوذ اقتصادی و امپریالیسم تجاری روسیه در ایران و تثبیت وابستگی سیاسی-اقتصادی کشور به نظام اقتصاد جهانی را فراهم کردند. گرچه فعالیت آنان در مقابل تجار و سرمایه‌داران خارجی در کوتاه‌مدت مانع از سلطه سریع و انحصاری سرمایه خارجی شد؛ ولی راه را برای سلطه راحت‌تر و هرچه بیشتر سرمایه خارجی و بالطبع، وابستگی اقتصادی ایران به استعمارگران فراهم کرد. ایران عصر قاجار با نزدیکی به دایره نظام اقتصاد جهانی، همچنان در مرحله وابستگی قرار داشت و بهترین گواه اثبات این فرضیه، وقوع جنگ جهانی و تأثیرات بسیار مخرب آن بر حیات ایران بود، که در مدتی اندک، نهادی اقتصادی چون کمپانی تومانیانتس به ورشکستگی کامل گرفتار شد و اموال آن در ایران و در روسیه مصادره شد.

کرنولوژی اقدامات مهم کمپانی تومانیانتس

۱۲۵۷ق: سال تأسیس کمپانی تومانیانتس در تبریز.

۱۳۰۶ق: روی آوردن تومانیانتس‌ها به زمین‌داری و خرید اراضی وسیع در گیلان و آذربایجان.

۱۳۰۹ق: ورود به عرصه بانکداری و پرداختن به امور صرافی.

۱۳۱۵ق: دادن دو کرو (یک میلیون تومان) وام به افراد نظام.

- ۱۳۱۷ ق: دادن وام به مظفرالدین شاه به جای روسیه.
- ۱۳۱۸ ق: واگذاری وام دوم به مظفرالدین شاه.
- ۱۳۲۱ ق: پذیرفتن تابعیت روسیه و تأسیس شعبه‌ای از کمپانی تومانیانس در شهر بندری باکو.
- ۱۳۲۳ ق: ملاقات تومانیان‌ها در بندر باکو با مظفرالدین شاه قاجار در سفر به فرنگ و پذیرایی از وی و همراهانش در این سفر در بندر باکو.
- ۱۳۲۸ ق: گشایش شعبه‌ای در بندر گز و دادن وام به بازاریان آنجا.
- ۱۳۳۰ ق: غارت اموال کمپانی تومانیانس در رشت.
- ۱۳۳۴ ق: دادن وام به اداره مالیة قزوین.
- ۱۳۳۵ ق: دادن وام به اداره ژاندارمری.
- ۱۳۳۶-۱۳۳۷ ق: حمل کالا از آستارا به اردبیل در بحبوحه جنگ جهانی اول.
- ۱۳۳۸ ق: ورشکستگی کمپانی برادران تومانیانس و ضبط کالاها و اموال تومانیان‌ها در باکو توسط بلشویک‌ها.
- ۱۳۳۹ ق: فروش ساختمان کمپانی تومانیانس در باکو.
- ۱۳۴۱ ق: توقیف کمپانی تومانیانس در ایران و دادن اموال منقول و غیرمنقول آن به رهن دولت و توزیع دارایی این کمپانی به طلبکاران.

منبع

اسناد:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما):

- ش سند ۲۹۳/۲۹۷۳، ش بازیابی ۱۳/۱/۱۱۶۰۱؛ ش سند ۲۹۳/۶۱۳۸، ش بازیابی ۱۳/۱/۱۴۷۶۹؛ ش سند ۲۴۰/۱۰۷۸، ش بازیابی ۱۳/۱/۱۰۷۸؛ ش سند ۳۴۰/۴۰۷۸، ش بازیابی ۱۳/۱/۴۰۷۳؛ ش سند ۲۹۰/۲۴۳۸، ش بازیابی ۱۳/۱/۲۴۳۸؛ ش سند ۲۴۰/۲۳۴۲۱، ش بازیابی ندارد؛ ش سند ۲۴۰/۱۴۸۷۴، ش بازیابی ۱۳/۱/۱۴۷۸۴؛ ش سند ۲۴۰/۴۸۴۳۰، ش بازیابی ۱۳/۱/۴۸۴۳۰؛ ش سند ۲۹۳/۱۰۲۵، ش بازیابی ۱۲/۹۶۱۴؛ ش سند ۲۴۰/۱۸۱۳۹، ش بازیابی ۱۳/۱/۱۷۹۹۷؛ ش سند ۲۴۰/۷۶۲۰، ش بازیابی ۱۳/۱/۷۶۲۰.

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام):

- دوره ۴، کارتن ۳۰، ج ۱۶، پرونده ۴۳؛ دوره ۴، کارتن ۳۰، ج ۱۶، پرونده ۶۴؛ دوره ۴، کارتن ۳۰، ج ۱۶، پرونده ۸۷؛ دوره ۴، کارتن ۳۰، ج ۱۶، پرونده ۹۴.

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ):

- سال ۱۳۲۳ ق، کارتن ۲۶، پرونده ۵، ص ۱۲؛ سال ۱۳۲۸ ق، کارتن ۵۱، پرونده ۵، ص ۹.

کتاب فارسی

- آدمیت، فریدون. (۱۹۸۵). *ایدئولوژی نهضت مشروطیت ایران*. (ج ۱). سوئد: کانون کتاب ایران.
- احتشام السلطنه. (۱۳۶۳). *خاطرات احتشام السلطنه*. (محمد مهدی موسوی، کوششگر). تهران: زوار.
- اسناد محرمانه وزارت خارجه انگلیس*. (ج ۳). (۱۳۷۷). (جواد شیخ الاسلامی، مترجم). تهران: بنیاد موقوفات دکتر افشار.
- اشرف، احمد. (۱۳۵۹). *موانع تاریخی رشد سرمایه‌داری در ایران: دوره قاجار*. تهران: زمینه.
- افشار، ایرج. (۱۳۵۹). *اوراق تازه‌یاب از مشروطیت*. تهران: جاویدان.
- امین‌الدوله، میرزا علیخان. (۱۳۵۴). *سفرنامه*. تهران: توس.
- انتز. مروین. (۱۳۶۹). *روابط بازرگانی روس و ایران*. (احمد توکلی، مترجم). تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اوبن. اوژن. (۱۳۶۲). *ایران امروز: ۷-۱۹۰۶ م*. (علی اصغر سعیدی، مترجم). تهران: زوار.
- ایوانف، م. س. (۱۳۵۶). *تاریخ نوین ایران*. (هوشنگ تیزابی، مترجم). تهران: طوفان.
- باری‌یر. ج. (۱۳۶۳). *اقتصاد ایران*. تهران: مرکز تحقیقات حسابداری و حسابرسی.
- بابوردیان، واهان. (۱۳۵۷). *نقش آرامنه در تجارت بین‌المللی تا پایان سده هفدهم*. (ادیک باغدارساریان، مترجم). تهران: بی‌نا.
- بزرگامید، ابوالحسن. (۱۳۶۳). *از ماست که بر ماست*. تهران: دنیای کتاب.
- بهرامی، عبدالله. (۱۳۶۳). *خاطرات: از آغاز ناصرالدین‌شاه تا آخر کودتای رضاخان*. تهران: علمی.
- تاریخچه سی ساله بانک ملی ایران*. (۱۳۳۸). تهران: بانک ملی ایران.
- ترابی فارسانی، سهیلا. (۱۳۸۴). *تجار، مشروطیت و دولت مدرن*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- تیموری، ابراهیم. (۱۳۳۲). *عصر بی‌خبری*. تهران: اقبال.
- جکسن، ویلیامز. (۱۳۵۲). *سفرنامه: ایران گذشته و حال*. (فریدون بدره‌ای و منوچهر امیری، مترجمان). تهران: خوارزمی.
- جمالزاده، محمدعلی. (۱۳۸۴). *گنج شایگان: اوضاع اقتصادی ایران*. تهران: سخن.
- جورابچی، محمدتقی. (۱۳۸۶). *خاطرات: حرفی از هزاران که اندر عبارت آید*. (علی قیصری، کوششگر). تهران: نشر تاریخ ایران.
- حاج سیاح. (۱۳۵۶). *خاطرات*. (حمید سیاح، کوششگر). (سیف‌الله گلکار، مقدمه‌نویس). تهران: امیرکبیر.
- دانشپور، عبدالحسین. (بی‌تا). *بانک شاهنشاهی و امتیاز*. بی‌جا: نامه مظفر.
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۶۲). *حیات یحیی*. (ج ۴). تهران: عطار.
- رزاقی، ابراهیم. (۱۳۶۷). *اقتصاد ایران*. تهران: نی.
- رواسانی، شاپور. (۱۳۸۸). *دین و حکومت در ایران*. تهران: امیرکبیر.
- روشن، محمد. (۱۳۵۲). *مشروطه گیلان: از یادداشت‌های رابینو*. رشت: صدری.
- سپهر، عبدالحسین خان. (۱۳۶۸ الف). *یادداشت‌های ملک‌المورخین*. (عبدالحسین نوایی، کوششگر).

تهران: زرین.

سپهر، عبدالحسین خان. (۱۳۶۸ ب). *مرآة الوقایع مظفری*. (عبدالحسین نوایی، کوششگر). تهران: زرین.
سوئیزی، پل و دیگران. (۱۳۵۷). *شرکت‌های چندملیتی و کشورهای توسعه‌نیافته*. (سعید رهنما، مترجم).

تهران: بهاران.

سوداگر، محمد. (۱۳۵۹). *نظام ارباب-رعیتی در ایران*. تهران: پازند.
سیف، احمد. (۱۳۷۳). *اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*. تهران: چشمه.
شاهدی، مظفر. (۱۳۸۱). *تاریخ بانک استقراضی روس در ایران*. تهران: مرکز اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.

_____ (۱۳۸۷). *تاریخ بانک شاهنشاهی ایران*. تهران: بانک مرکزی، پژوهشکده پولی و بانکی.

شریعت‌زاده، اصغر. (۱۳۷۱). *فرهنگ مردم شاهرود*. تهران: علمی و فرهنگی.
عبدالرؤف، میرزا سراج‌الدین. (۱۳۶۹). *تحف بخارا*. (محمد اسدیان، کوششگر). تهران: بوعلی.
عیسوی، چارلز. (۱۳۶۹). *تاریخ اقتصادی ایران*. (یعقوب آزند، مترجم). تهران: گستره.
عین السلطنه، قهرمان‌میرزا. (۱۳۷۴). *روزنامه خاطرات*. (ج ۵). (منوچهر سالور و ایرج افشار، گردآورندگان). تهران: اساطیر.

فاتح، مصطفی. (۱۳۰۹). *پول و بانکداری*. تهران: مطبعة روشنایی.
فخرایی، ابراهیم. (۱۳۵۲). *گیلان در انقلاب مشروطه*. تهران: جیبی.
فشاهی، محمدرضا. (۱۳۶۰). *تکوین سرمایه‌داری در ایران*. تهران: گوتنبرگ.
فوران، جان. (۱۳۸۸). *مقاومت شکننده*. (احمد تدین، مترجم). تهران: رسا.
مظفرالدین قاجار، شاه ایران. (۱۳۹۰). *سفرنامه سوم مظفرالدین‌شاه به فرنگ*. (محمدنادر نصیری مقدم، کوششگر). تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

کاساکوفسکی، آ. و. (۱۳۵۵). *خاطرات*. (عباسقلی جلی، مترجم). تهران: سیمرخ.
کاظم‌زاده، فیروز. (۱۳۵۴). *روس و انگلیس در ایران ۱۸۶۴-۱۹۱۴: پژوهشی درباره امپریالیسم*. (منوچهر امیری، مترجم). تهران: جیبی.

کرزن، جورج. (۱۳۷۳). *ایران و قضیه ایران*. (ج ۱ و ۲). (غلامعلی وحید مازندرانی، مترجم). تهران: علمی و فرهنگی.

گزارش ایران به سال ۱۳۰۵ ق. ۱۸۸۷ م. از یک سیاح روس. (۱۳۶۳). (مترجم، عبدالله). (محمدرضا نصیری، کوششگر). تهران: طهوری.

لمبتون، آ. س. (۱۳۷۵). *ایران عصر قاجار*. (سیمین فصیحی، مترجم). تهران: جاودان خرد.
لینتن، لرد. (۱۳۶۷). *ایران از نفوذ مسالمت‌آمیز تا تحت‌الحمایگی*. (مریم میراحمدی، مترجم). تهران: معین.
مجد، محمدقلی. (۱۳۸۷). *قحطی بزرگ*. (محمد کریمی، مترجم). تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

محبوبی اردکانی، حسین. (۲۵۳۷). *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*. (ج ۲). تهران: دانشگاه تهران.
محمدی، ولی‌الله. (۱۳۴۷). *بانک و عملیات بانکداری*. تهران: مؤسسه عالی حسابداری.

محمدی، ولی الله. (۱۳۴۵). *سازمان بانکی ایران*. تهران: مؤسسه عالی حسابداری.
معتضد، خسرو. (۱۳۶۶). *حاج امین‌الضرب: تاریخ تجارت و سرمایه‌گذاری در ایران*. تهران: جانزاده.
ناطق، هما. (۱۳۷۳). *بازرگانان*. تهران: توس.
ولی، عباس. (۱۳۸۰). *ایران پیش از سرمایه‌داری*. (حسن شمس‌آبادی، مترجم). تهران: مرکز.
هوویان، آندرانیک. (۱۳۸۰). *ارمنیان ایران*. تهران: قومس.

مقاله‌ها:

بیات، کاوه. (۱۳۷۵). «بانک در ایران». *دانشنامه جهان اسلام*. (ج ۲). (غلامعلی حداد عادل، ناظر). تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
تشکری بافقی، علی‌اکبر. (۱۳۸۹). «نهاد صرافی و کارکرد تجارت‌خانه جمشیدیان در دوره قاجار». *تاریخ ایران*. ش ۵، بهار ۸۹، صص ۲-۲۳.
حاضری، علی محمد و رهبری، هادی. (۱۳۸۵). «بررسی ماهیت طبقاتی تجار در دوره قاجار». *جامعه‌شناسی*. ش ۲۵، بهار ۸۵، صص ۶۶-۹۲.
شاهدی، مظفر. (۱۳۹۰). «رقابت بانک شاهنشاهی ایران با صرافان ایرانی». *تاریخ روابط خارجی*. شماره ۴۶، بهار ۹۰، صص ۱۲۹-۱۵۸.
قیصری، علی. (۱۳۸۹). «تاجران بدون مرز». چاپ‌شده در کتاب: *جنگ و صلح در ایران دوره قاجار و پیامدهای آن در گذشته و اکنون*. (حسن افشار، مترجم). تهران: مرکز. صص ۳۰۹-۳۵۳.

لاتین:

Issawi, Charles. (1983). "Iranian Traders (1800-1906)". *Iranian studies*. XVI, Nos, 3-4 (Summer Autumn 1983), pp 229-241

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

